

ИСИДОРА АНА СТАМБОЛИЋ

ПРОБЛЕМ ПРЕДСТАВЕ ИДОЛА И ЋАВОЛА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ АПОКРИФИМА

САЖЕТАК: Многи проучаваоци би истакли да је лик ђавола творевина коју су створили хришћани користећи се знањем о паганском свету и њиховим божанствима. Хришћани су пак сматрали да је многобожачки свет творевина ђавола. Идеја Сатане је у себи синтетисала све мане политеистичких цивилизација (пре свега мислимо на грчку и римску), чиме се отворила могућност за развој и креативну представу самог лика и функције ђавола у Средњем веку.¹ Ипак, тема идолопоклонства је била присутна у библијском наративу много пре појаве хришћанства. Она је најчешће обрађивана из перспективе осуде идолопоклоничких пракси у циљу очувања монотеизма (Пос. 31: 19; Изл. 20: 1–6; Суд. 10: 14; Лев. 19: 4; Пс. 16: 4; Ис. 45: 20).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хришћанство, идол, ђаво, апокриф, српски средњи век

Ако, зарад лакше примене у нашем истраживању, сужавамо разматрање идолопоклонства на неколико најупечатљивијих примера у старозаветном наративу, можемо приметити да се у њему осуда идолопоклонства врши уз истицање апсолутне моћи једног Бога – Јахвеа² и оно се не доводи у везу са ликом ђавола. Најкон-

¹ Александар Амфитеатров, *Ђаво у свакодневици, лејенди и књижевности средњеј века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 2017.

² *Књига изласка*, при дефиницији прве две божије заповести, истиче забрану поштовања других богова осим Јахвеа (20: 1–6). Осуда оних који одступе од таквог принципа дата је у *Књизи о судијама* (10: 14), са истицањем немоћи

кретнији и најпознатији библијски пример борбе са идолопоклонством описан је у *Књизи изласка* (32: 1–8), где се приказује стварање идола у облику златног телета и жртвоприношење у Мојсијевом одсуству. Оно што можемо приметити и у овом одломку јесте да не постоји тенденција да се сам идол карактеризује нити повезује са ђаволом. Један од најважнијих момената у историји монотеизма пак представља библијски опис борбе пророка Илије са идолопоклонцима Велзевуловог култа. У основи, описано је својерсно сучељавање два религијска принципа, где монотеистички заступа Илија, а пагански 450 свештеника Велзевулових (2 Цар. 2: 13). Како би се доказала моћ правог бога, требало је молитвом упалити ватру на олтару божанства. Велзевулово свештенство неуспешно се молило, док је Илијина молитва Јахвеу резултовала ватром са неба, чиме је потврђена права религија Израиља и укинута страшна суша која је владала. Наративни ток који је послужио за манифестовање моћи јединог Бога и немоћи идола често ће каније бити кориштен, са одређеним варијацијама, у хришћанској литератури, па и у апокрифним делима. Узимајући чињеницу да је Велзевул биће осим Јахвеа коме се моле и клањају, он представља одлично полазиште за поимање ђавољег лика. Моћ Исуса Христа да истерује демоне фарисеји ће приписивати његовој вези управо са Велзевулом (Мк. 3: 22), чиме се затвара круг повезивање старозаветног поимања идола са новозаветним поимањем демона тј. ђавола.

У новозаветном наративу пак долази до приказа јасно супротстављеног односа паганства и хришћанства, тј. идола и хришћанског Бога, где се идоли неретко изједначавају са ликом ђавола. Функција ђавола тиме се усложњава, јер осим навођења на грех, њему се приписује и спречавање незнабожаца да спознају правог Бога кроз обману да су идоли прави богови. Пагански богови бивају изједначени са демонима, а свако служење и жртвоприношење њима изједначава се са служењем ђаволу.³ Новозаветни наратив такође наглашава свемоћ јединог Бога, уз јасније и конкретније оспоравање идола и пракси везаних за њихово поштовање, из чега ће произаћи и јаснија повезаност ђавола са идолским представама. У *Првој њосланици Коринћанима* апостол Павле⁴ проблематизује

идола да помогне својим верницима, што ће на неки начин постати и стално место при приказивању исправности вере у Јахвеа.

³ Цефри Расел, *Принц њаме*, Понт, Београд 1995.

⁴ Павлово поимање ђавола је од великог значаја за општу хришћанску представу о његовом лику. Он не настоји да умањи његов значај и моћ у овом свету, напротив, тежи да укаже и упозори на њу. Према Павлу, жртве принете идолима принесене су заправо ђаволу (1 Кор. 10: 20). Он га јасно назива „богом овога света” (2 Кор. 4: 4). Наравно, уколико изједначавамо лик ђавола и Сатане,

жртвоприношење⁵ идолима недвосмислено изједначавајући идоле са ђаволима: „Шта дакле говорим? да је идол што? или идолска жртва да је што? Није; него што жртвују незнабошци, да ђаволима жртвују, а не Богу; а ја нећу да сте ви заједничари са ђаволима. Не можете пити чаше Господње и чаше ђаволске; не можете имати заједнице у трпези Господњој и у трпези ђаволској” (1 Кор. 10: 19–21).

Јустин Филозоф допринео је идеји изједначавања демона и идола, када је у свом делу потанко описао анђеоско мешање са људским женама, из чега настају демони,⁶ али и додатно разradio нарaтив. Јустин је сликовито описивао демоне који су магијом и казнама потчинили људе и научили их да им жртвују вино и тамјан. Хришћани стога нису угрожени од неверника већ од „духова испод неба” (Еф. 6: 10–13). Прилагођавање нарaтива у коме су идоли изједначавани са ђаволом проблематизовало је схватање и вредновање хеленистичке културе. У основи, демони се оптужују за клеветање хришћана, као и за традиције везиване за идолске култове. Јустин, који је живео у Риму, истицао је да ђаво напада хришћанску цркву са три стране: кроз заблуделе римске институције, непријатељски настројене Јевреје и јеретике, који су прилично ојачали у 2. веку (пре свега гностике).⁷ Тертулијанов говор у одбрану вере⁸ брани хришћанство од општих клевета и правничких напада и такође констатује три проблематичне тачке: борба са незнабошцима, борба против Јевреја и борба против јеретика. Иза сва три напада стоје демони који су идентични са боговима незнабожачке

такву одредницу можемо наћи и код јеванђелиста (Мк. 4: 13; Мт. 13: 19; Лк. 8: 12). Осим тога, он јасно наглашава и чињеницу да иако ђаво јесте слабији од Бога, његова моћ ће се увећавати све до крајње борбе (1 Кор. 15: 23–26).

⁵ Мотив хране изузетно је значајан у поимању идолопоклонства и култова везаних за паганску традицију јер је био неизоставни део саме паганске праксе. У *Првој посланици Коринћанима* јасно се говори о нечистоћи хране намењене идолима: „А за месо што је клато идолима знамо, јер сви разум имамо. Разум дакле надима, а љубав поправља. Ако ли ко мисли да што зна, не зна још ништа као што треба знати. А ако ко љуби Бога, Бог га је научио. А за јело идолских жртава, знамо да идол није ништа на свијету, и да нема другога Бога осим јединога. Јер ако и има који се богови зову, или на небу или на земљи, као што има много богова и много господа: Али ми имамо само једнога Бога оца, од којег је све, и ми у њему, и једнога Господа Исуса Христа, кроз којег је све, и ми кроз њ. Али нема сватко разума; јер неки који још и сад мисле да су идоли нешто, као идолске жртве једу, и савјест њихова, слаба будући, погања се” (1 Кор. 8: 1–8).

⁶ Такав нарaтивни сиже засновао је на *Књизи јосифа* и *Књизи о Еноху*, која помиње синове божије и њихово мешање са људским женама.

⁷ Јустијан је у *Дијалогу са Јудејцем Тифоном*, 45, изложио историјско-хронолошки контекст дејства ђавола, који од прародитељског греха до „краја века” напада човечанство. Његово учење о ђаволу спаја почетак са предстојећим крајем историје, што је карактеристично и за готово све апокрифне нарaтиве те тематике (види: Курт Флаш, *Ђаво и његови анђели*, Лагуна, Београд 2018, 87).

⁸ *Апологијешка*, говор вероватно настао 197. године.

религије. Стога античка култура у целини постаје ђавољи противнички табор.⁹

У српским средњовековним апокрифима, како старозаветним тако и новозаветним, неретко се јавља освртање на тему идолопоклонства, његове везе са ђаволом, као и доказивање надмоћи хришћанског Бога над рукотвореним идолима.¹⁰ Многе библијске личности, за које се у библијском предлошку не везују наративи о борби против идолопоклонства, апокрифи ипак користе за демонстрацију борбе и одрицања од нехришћанских богова. Јавља се и тематизација разарања идолских храмова или уништавања самих идола, као и преобраћење одређених знаменитих, препознатљивих библијских личности. У српским апокрифима можемо препознати три варијанте приступа теми идолопоклонства и његове везе са ђаволом:

1. Први тип обраде ове теме подразумева приказ важне личности у јудеохришћанској традицији која се јавно и неопозиво одриче поштовања идола. Притом, најчешће је описано својеврсно промишљање о томе како су идоли немоћни, да они наводе на грех, те се врло често изједначавају са ђаволом или његовим дејством.
2. Други тип подразумева приказ апостолског сведочења хришћанства пред људима који поштују идоле, при чему се инсистира на супериорности хришћанства и приказивању идола као још једног начина ђавољег дејства на људе.
3. Трећи тип је најређи у апокрифним наративима и представља приказ идолске свести о надмоћи правог хришћанског Бога,¹¹ при чему се може читавати својеврсни паралелизам са ђаволом, који је често приказиван као свестан божије надмоћи.

⁹ Флаш, нав. дело, 87.

¹⁰ Овакво поимање било је присутно у делима апостола Павла, где је демонска фигура пратила посебан правац дуалистичког развоја. У Павловим и Псеудо-Павловим епистолама јасно долазе до изражаја тензије између Сатане, који управља овим светом, и Бога. У појединим пасусима види се свест о митолошкој визури ђавола, где се говори о хијерархији кнежевина, моћника, владалаца таме и злих духова који се налазе на небесима (Ефес. 6: 12). Ипак, све се премешта на план битке два универзума – греха и спасења, пада и помиловања. Хришћани и преобраћени су позвани да се боре (Ефес 6: 10), а цело човечанство делује као подељено на два табора (Сол. 5: 4). Тај сукоб је код Павла пренет и на опозицију хришћанин–паганин, у којој се пагани сматрају борцима на Сатаниној страни. Ту је онда главна тачка поделе стављена на однос идол – прави Бог, и у том пружу демон остварује свој негативни план, користећи се идолима: „Оно што незнабошци жртвују, приносе демонима, а не Богу. Нећу да имате заједништво са демонима, не можете пити из пехара Господњег и пехара демона, не можете бити за трpezом Господа и за трpezом демона” (1 Кор. 10: 20).

¹¹ У апокрифним наративима пише се углавном из новозаветне перспективе, где су и старозаветне личности приказане из визуре најаве доласка Христа. Појам монотеизма је уопштен и обједињује јудеохришћанску традицију без јасних хронолошких назнака, са повременим антисемитистичким коментарима, што може упућивати и на средњовековну визуру библијских догађаја.

Пример првог типа налазимо у апокрифу *Жиџије ѿраведној Јова*. Иако се у библијском наративу Јов описује као ревности служитељ Бога, у апокрифу је тематизовано његово преобраћење из идолопоклонства:

Име моје беше Јолав док ме Господ не прозва Јов. И раније идолима служак. И пођох принети им жртву и службу сачинити. И помислих у срцу и уму мом и рекох у себи: „Није ли Бог тај који је створио небо, и земљу, и море и све што је на њима? Побрини се, Господе, извести ме!” Док спавах ноћу чух глас страشان који ми рече: „Јолаве, Јолаве!” И одговорих: „Ја сам!” Рече ми: „Устани, рећи ћу ти коме ћеш приносити жртву, а коме ћеш служити. Није то Бог, него сила ђавоља која обмањује природу људску.”¹²

Идолопоклонство се у библијској *Књизи о Јову* не тематизује посебно, осим у једном стиху, врло суптилно, кроз помен устаљеног геста клањања идолима (Јов. 31: 27). Наиме, Јов у набрајању својих евентуалних грехова помиње и целивање сопствених руку. Устаљени гестови који су практиковани при указивању поштовања идолима уобичајено су подразумевали клечање и целивање божанства, како је то, на пример, описано у *Првој књизи о царевици* (19: 18) и *Књизи ѿророка Осије* (13: 2). Међутим, идолопоклонство које помиње Јов специфично је јер се практиковало за божанства која су била ван домашаја њихових обожаваатеља, као што су Сунце, Месец и звезде, где је обичај био да се руке стављају на сопствена уста и љубе, у знак свог обожавања. Стих у коме Јов (Јов. 31: 27) тражи опроштај за нехотичан или случајан грех овог типа идолопоклонства у поменутом апокрифу надограђен је конкретнијом и јаснијом представом Јова, који заиста служи идоле, а затим доживљава преобраћење.

У горе цитираном одломку из апокрифа можемо уочити да се служење идолима поистовећује са служењем ђаволу. Јовов верски преображај и преобраћење симболички се манифестује кроз његово мењање имена, чиме се заправо прати наративни ток старозаветне приче о Авраму (Пост. 17: 4–6). За поимање ђавоље повезаности са идолима важно је приметити и да одмах након преобраћења из идолопоклонства у овом апокрифном наративу ђаво постаје актер који се прерушава и вара вратарицу у Јововом дому. Из таквог наративног тока може се наслутити да је ђаво дошао да искушава Јова, одмах након његовог престанка служења идолима,

¹² *Апокрифи старозаветни*, приредно и на савремени језик пренео Томислав Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 2005, 173.

чиме се опет индиректно инсистира на идеји везе идола и ђавола, тј. ђавола који напада и искушава оне који му нису у служби. Чињеница да библијски наратив није одредио Јова као многобошца или припадника друге вере, напротив, и апокрифна варијација у грађењу Јововог лика, указују на апокрифну реинтерпретацију старозаветних личности из визуре хришћанске проблематике. Јов у апокрифу бива представљен пре као покрштени хришћанин који се бори против многобоштва но као ревносни и одани служитељ Јахвеа. Ђаво се пак у том контексту приказује као директан носилац негативних својстава идолопоклонства.

Слична обрада теме јавља се и у апокрифу *О љубавном Авраму*, где долази до реинтерпретације одређених штурних података из старозаветног наратива. Наиме, у *Књизи њосјања* Аврамов отац поменут је неколико пута (Пост. 11: 26; 11: 31–32), али његово занимање и вероисповест нису конкретно одређени. Одлазак Аврамов из родитељског дома такође је штуро описан, са нагласком на божију промисао (Пост. 12: 1) и са јасним одређењем да је Аврам Јахвеов служитељ (Пост. 12: 8; 14: 22; 17: 1–4). Ипак, у *Књизи Исуса Навина* (24: 2–3) помиње се да је Аврам у прошлости поштовао друге богове:

И рече Исус свему народу: овако вели Господ Бог Израилев: с ону страну ријеке живјеше негда оци ваши, Тара отац Аврамов и отац Нахоров, и служише другим боговима. Али узех оца вашег Аврама испреко ријеке и проведох га кроз сву земљу Хананску и умножих сјеме његово давши му Исака.

У *Књизи љорока Исаије* се такође наглашава да је Бог одабрао Аврама иако је био „инокосан” (Ис. 51: 2). Ови стихови у старозаветном наративу упућују на свест о Аврамовом пореклу и његовом преобраћењу, али сведено и штуро. У апокрифу *О љубавном Авраму* пак детаљно се разрађује епизода Аврамовог напуштања идолопоклонства и очевог дома, а наратив подсећа на онај који се може пронаћи *Genesis Rabbah*¹³ (38: 13),¹⁴ али и у одређеним

¹³ *Genesis Rabbah* је колекција рабинске егзегетске традиције везане за књигу *Посјања*. Мидраш укључује: шта значи прва реч Библије и шта нас она учи о пореклу света. Он повезује Бога и Тору и даје посебну функцију Тори у стварању света (види: Sarit Kattan Gribetz, David M. Grosseberg and other (2016). *Genesis Rabbah in Text and Context*).

¹⁴ *Haran died in the presence of Terah his father in the land of his birth, in Ur of the Chaldeans* (Genesis 11:28). „Haran died during the lifetime of Terah his father” – Rabbi Hiyuа grandson of Rav Ada of Yafo: Terah was an idol worshipper [and a seller of idols]. One time, he went away to some place, and he installed Abraham as salesman in his stead. A person would come seeking to buy. He [Abraham] would say

деловима о Авраму у *Курану*. Према *Genesis Rabbah*, трећа генерација Амора говори причу у којој је Аврамов отац Терах идолопоклоник и живи од производње и продаје идола. У овим домишљањима Аврамовог лика он се ставља у различите ситуације у којима преиспитује моћ идола и закључује о њиховој немоћи кроз практично поимање њихове немоћи да помогну човеку, јер су направљени од материјалног и човекове руке. У причи се инсистира на промишљању и домишљању о моћи идола, при чему се идоли стављају у конкретне ситуације које доказују њихову немоћ да спасу себе од уништења, из чега се извлачи закључак да тако идоли нису у стању да заштите оне који их обожавају. У поменутом апокрифу Аврам првобитно ради за свог оца, који прави идоле и продаје их, да би доживео провиђење и покушао практично да схвати могу ли идоли да помогну и заштите човека. У *Курану*¹⁵ Аврам је представљен као неко ко покушава да објасни оцу и људима да идоли не могу да помогну човеку, јер су створени од материјалног, на врло сличан начин како је представљен у поменутом апокрифу:

to him: 'How old are you?' He would say to him: 'Fifty or sixty years old.' He would say to him: 'Woe to this man who is sixty years old and seeks to prostrate himself before something that is one day old.' He would be ashamed and leave. One time, a certain woman came, carrying a dish of fine flour in her hand. She said to him: 'Here, offer it before them.' He arose, took a club in his hand, shattered all the idols, and placed the club in the hand of the largest among them. When his father came, he said to him: 'Who did this to them?' He said to him: 'I will not lie to you, a certain woman came, carrying a dish of fine flour in her hand. She said to me: Here, offer it before them. I offered it before them. This one [idol] said: I shall eat first, and another one said: I shall eat first. This big idol, who was standing among them, got up and took the club and shattered them.' He [Terah] said to him: 'What, are you mocking me? Are they sentient at all?' He said to him: 'Do your ears not hear what your mouth is saying?' He [Terah] took him and handed him over to Nimrod. He [Nimrod] said to him [Abraham]: 'Let us bow down to fire.' Abraham said to him: 'Let us better bow down to water, that extinguishes fire.' Nimrod said to him: '[All right,] let us bow down to water.' He said to him: 'If so, let us bow down to the clouds, that bear the water.' He said to him: '[All right,] let us bow down to the clouds.' He said to him: 'If so, let us bow down to the wind, that scatters the clouds.' He said to him: '[All right,] let us bow down to the wind.' He said to him: 'Better let us bow down to a person, who can withstand the wind.' He said to him: 'You are saying mere words. I bow down only to fire. I will cast you into it, and let that God to whom you bow down come and rescue you from it.' Haran was there and he was conflicted. He said: 'Either way [I will know what to do]; If Abraham is victorious, I will say: I am with Abraham, and if Nimrod is victorious, I will say: I am with Nimrod.' When Abraham descended into the fiery furnace and was rescued, they said to him [Haran]: 'With whom are you?' He said to them: 'I am with Abraham.' They took him and cast him into the fire and his innards were scorched. He emerged and died in the presence of Terah his father. That is what is written: „Haran died in the presence of Terah...” (https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah.38.13?lang=en&with=all&lang2=en, посећено 23.02.2024).

¹⁵ У *Курану*, делови о Аврамовој младости налазе се у поглављима 2: 258–260, 6: 75–84, 19: 41–50, 21: 51–70, 26: 69–104, 29: 16–25, 37: 83–98 и 43: 26–27. Утицајне реконструкције налазе се у делима Ибн Исхака, Табарија, Талабија и Кисаија.

Тада би се Аврам ругао боговима дрвета. Одвео би их до реке, гурнуо им лица у воду и заповедио им: „Пијте! Пијте!” Најзад је Аврам рекао свом оцу: „Како можеш да се клањаш ономе што не види и не чује или ти не чини ништа добро? Азар је одговорио: „Усуђујеш ли се да поричеш богове нашег народа? Изађи из мог видокруга!” „Нека ти Бог опрости”, рекао је Аврам. „Нећу више живети са тобом и твојим идолима.” И напусти кућу свога оца. Сада је дошло време за један од фестивала тог града. Људи су се окупљали у свом храму и приносили храну својим боговима... „Мука ми је од ваших богова!”, изјавио је Аврам. „Заиста сам њихов непријатељ.” Када су људи изашли, Аврам је узео нешто хране и пружио је идолима. „Зашто не једеш?”, ругао им се. „Зар ниси гладан? Разговарај са мном!” И ошамарио их је по лицу. Тада је Аврам узео секиру и исекао идоле на комаде – све осим највећег идола, главног бога народа. И привезаше секиру за руку тог идола. Када су се људи вратили, били су шокирани када су открили да су њихови богови разбијени и разбацани по храму. Тада су се сетили како је Аврам говорио, и послали су по њега. „Авраме”, рекао је главни човек, „јеси ли ти то учинио?” „Сигурно је то био неко!”, он је одговорио. „Њихов поглавица стоји тамо са секиром у руци. Можда је постао љубоморан и уништио остало. Али зашто га једноставно не питаш?” Главни човек је рекао: „Знаш да они нити ударају нити говоре. Зашто онда обожавати богове које ствараш?”, захтевао је Аврам. „Обожавајте уместо Творца свега!” Али мало људи би слушало. Аврам је ухваћен и доведен краљу Нимроду на казну. Када је Нимрод чуо оптужбе, окренуо се Авраму. „Ко је овај моћни Бог о коме си говорио?” „Он је Тај који даје живот и смрт”, одговори Аврам.¹⁶

Као што видимо, процес доказивања немоћи идола присутан је у свим наративима, али је једино у апокрифном наглашено да се ради о „злим боговима”, чиме се од пасивно немоћне представе гради активна, потенцијална опасност, каква је својствена лику ђавола. У њему, иако нема конкретног помена лика ђавола, јавља се паралелизам у опису функција које врше.

Хришћанска перспектива поимања старозаветних личности јавља се и у апокрифима који тематизују лик Јосифа и његове жене Асенете. У апокрифу *Житије и исјовесје Асенете* прича о упознавању Јосифа и Асенете, њиховом венчавању и примању нове вере

¹⁶ *Abraham and the Idols. An Islamic Legend*, Retold by Aaron Shepard From the Koran, превела И. А. Стамболић, <http://www.aaronshp.com/stories/035.html>, посећено 31. 01. 2024.

приповедана је тако да више подсећа на својеврсну хришћанску моралну приповетку. У њему лик Асенете такође пролази пут спознаје и одбацивања идолопоклонства, као што је то био случај и у наративу о Авраму, али с акцентом на очишћењу и ритуалима који подсећају на хришћанско поимање духовног преобраћења постом и молитвом. У њему је проблематизован и однос мушкарца и жене која није исте вере:

Не приличи мушкарцу побожном, који благослови устима својим Бога живог и једе хлеб благословен нераспадљив да пољуби жену иноплемену, која благосиља устима својим идоле неме и мртве, и једе са трпезе хлеб угушивања, и пије од пића њиховог чашу уловљења, и маже се машћу шкодљивом, али мушкарац побожан целива мајку своју и сестру своју, рођену од мајке своје, и сестру која је из његовог племена и рода, и жену која је јединопостелна са њим, која благосиља устима својим Бога живог...¹⁷

Опис Аснетиног кајања и приступања Јосифовој вери, за коју није јасно назначено да се не ради о хришћанској већ јудаистичкој, одговара опису Јововог одрицања од материјалног, истовремено подсећајући на описе монашких подвизавања.¹⁸ Управо пост, молитва и одрицање од сваког материјалног добра доводи Аснету до спознаје њене заблуде и кајања због службе идолима:

Сагреших, Господе, пред тобом и бејаш безбожна славећи идоле мртве и неме, и нисам достојна отворити уста своја ка теби! Ја окајана сагреших, Господе, пред тобом, ја, кћи Пентефријева, старешине гордога! И високоумно теби приносим, Господе, молитву моју и ка теби вапим! Избави ме, Господе, од оних који ме гоне, јер ја к теби прибегах, као дете прибегах, као дете к оцу свом и мајци! А ти, Господе, испружи руке своје к мени као отац чедољубиви, отргни ме из руку ђавољих, јер, ево, лав стари, свирепи гони ме, а његова деца су богови и судије, које ја одбацих од себе и погубих их, а отац њихов, ђаво, прогутати ме хоће да покуша! Али ти, Господе, избави ме из руку његових, и из уста његових истргни ме, да никада не уграби вук душу моју и не растргне ме и не положи у бездани огањ и у буру морску и не прождере ме велики кит! Спаси ме, Господе,пусту, пошто ме отац мој и мати одбацише, јер поразбијаш богове њихове!¹⁹

¹⁷ *Айокрифти сїарозавейни*, 326.

¹⁸ Исто, 329.

¹⁹ Исто, 328–329.

Након тога, њој се обраћа „старешина војника храма Господњег и војвода свих војника вишњих”, који је позива да отпочне нови живот у служби Бога. Одрицање од идола, ђавола, условило је приступ оностраном, а у наративу уочавамо хришћанску евхаристијску симболику обреда причешћа, након покајања:

„[...] Блажени припадају Господу Богу у покајању, као и они који од овог меда поједу, јер мед овај створише пчеле од рајске хране. И анђели Божији од овога једу. И свако ако једе од њега неће умрети у векове.” Испружи човек своју десну руку и одреза од њега, и додаде руком својом у уста Асенети. И испружи руку своју и дотаче се прстом краја меда окренутог ка истоку. И постаде изглед прста његовог крвав. И пружи руку своју други пут и положи врх прста свог на рог саћа медног који је гледао ка северу. И постаде изглед његов крвав. Асенета стајаше са леве стране гледајући све што чињаше. И изиђоше одмах пчеле из воска медног, беле као снег. Крила њихова беху црвена као рубин, а главе им као позлаћене, а жалац њихов оштар, и сплетоше се све Асенети од ногу па до главе и по устима.²⁰

Јасна алузија на обредне манифестације покајања, крштења и причешћа у апокрифном наративу о Асенети, са нагласком на одрицању од идола, који се поистовећују са ђаволом, указује на хришћанско поимање овог лика и његовог преобраћења. Одрицање од идола стављено је у исту семантичку раван са одрицањем од ђавола, чиме се његов лик, као и код претходног примера, изједначава са идолима и њиховом представом.

У циклусу апокрифа о патријарсима идоли се неретко доводе у везу са представом ђавола и његовим дејством. У апокрифу *Завейи њајријарха Рувима* грех блуда разлучује од Бога, приближава идолима.²¹ У *Завейу њајријарха Левија* свештеници идола су истовремено названи врачарима, златољупцима, безаконицима, злостављачима стоке и оскрвнитељима,²² док се у *Завейу њајријарха Нефијалима* идоли ословљавају термином „духови преласни”, што је неретко кориштено за означавање ђавола, те је служба њима изједначава се са службом самом ђаволу.²³

Новозаветни апокрифи на јаснији и слободнији начин говоре о борби против идолопоклонства у складу са новозаветном традицијом проповедања хришћанства и апостолског делања. У њима можемо уочити други тип представе везе ђавола и идола. У *Посла-*

²⁰ Исто, 331–332.

²¹ Исто, 439.

²² Исто, 449.

²³ Исто, 469.

ници цара Авѳара Исусу Христѳу (Трећа верзија) идолопоклонство се јасно дефинише као демонстрација одступања од истинске вере. Уз то, показана је и свест о потреби да читави градови практикују хришћанство, јер само тако оно може бити очувано: „Христѳе Боже наш, уздамо се у тебе да се не догоди да неко не прими одмах спасење од тебе, или када mine много времена и неки идолослужитељ преузме владавину над градом, да не усхтедне да уништи божаствену Христову икону а на њено место да постави бесовско тело.”²⁴ Анимозитет између Бога и ђавола симболички је представљен позицијом предмета за поштовање у насељу, тј. страхом од евентуалне смене иконе идолом.

У апокрифу *Дела айосѳола Пеѳра* (Дужа верзија) наратив варира новозаветни приказ реакције демона који моле Христа да их не мучи (Мк. 5: 7): „И Петар учини тако. И затим се дотаче дете идола јеврејских и постадоше као прах. И завапише Јевреји и рекоше: ’Одакле је ово дете?’ Духови нечисти завапише: ’Зашто дете ово дође да нас мучи пре времена?’ И дете запрети духовима нечистим и они умукоше.”²⁵

У апокрифу *Дела айосѳола Томе у Индији* (Прва недеља по Пасхи, Дужа верзија) наративна шема преобраћења подсећа на оне које смо описали у апокрифима о Авраму и Асенети. Одбацивање идолопоклонства и примање хришћанства приказано је на примеру жене индијског кнеза Левкија – Арсеније, којој апостол Тома доказује немоћ идола слично поступку приказаном и у апокрифу о Авраму, а њено преобраћење представљено је њеним одрицањем од свега што је материјално, баш као што је то детаљно описано и у апокрифу о Асенети:

„О, Арсенија, владарко индијска, видим те да у слепилу кадиш идоле златне и сребрне који се налазе у дому твом и говориш да су богови. Нису богови када не могу спасити себе, нити једу, нити пију, не говоре, не расуђују, нити чују, нити се покреће земља под њима и ако падну на лица своја, не могу устати. О Арсенија, ако и говориш да су богови, ти ћеш сада сазнати моћ њихову” [...] Када се оконча његова молитва, покрете се основа земље и падоше сви идоли са места свог и сатреше се и беху као прах пред народом града. И излазећи духови нечисти који живљаху у идолима, вапијаху и говораху: „О, тешко нама, јер се одузе слобода Томиним доласком у дом наш! Један је Бог Исус, син Бога вишњег!”²⁶

²⁴ *Апокрифи новозаветни*, приредио и на савремени језик пренео Томислав Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 2005, 95.

²⁵ Исто, 239.

²⁶ Исто, 292–293.

И у овом случају долази до свођења идола на материјалност и до њихове повезаности са „нечистим духовима”, и чиме можемо констатовати одређени схематски приступ обради теме који подразумева конкретно, понекад и банално, доказивање надмоћи хришћанске молитве над идолима израђеним од дрвета или камена, у којима обитавају духови који се плаше и помена хришћанског Бога. Апостолско деловање је самим тим тесно повезано са доказивањем надмоћи хришћанства над идолопоклоничком вером²⁷ (којом – није прецизирано), тј. надмоћи хришћанског Бога над нечистим духовима, односно ђаволом. У краћој верзији истог апокрифа то је недвосмислено и описано: „Рече Исус: ’Међите, сви апостоли, жреб, један од вас ће поћи у Индијску земљу да одвраћа људе од идола’”²⁸

Трећи тип приказивања идола у односу на Бога, у хришћанском контексту, у апокрифним наративима подразумева антропоморфизовани приказ идола и њихову свест о моћи хришћанског Бога над њима. Иако се у претходним типовима приказа идола инсистира на неживости идола и њиховој немоћи да дају било какав одговор, у овом случају долази до манифестације њихове потчињености и свести о њој. У апокрифу *Сказање Афродитијана Персијанца* (дужа верзија), који тематизује долазак мудраца са Истока у Витлејем поводом рођења Исуса Христа,²⁹ дато је и полемичко разматрање вере, које је проистекло на двору персијског цара Арената, на ком су учествовали хришћани, јеретици и Јевреји. Афродитијан, као врховни жрец и царев саветник, био је задужен за исход њиховог спора.³⁰ Он је, иначе, по свом опредељењу био наклоњен хришћанима, што је представљено и у самом апокрифу. Представа многобожачких богиња Ире и Ураније у сврху најаве Богородичиног лика, као и тумачење знамења у контексту најаве Христовог доласка, сугерише управо то. Приказ идола који пред

²⁷ Идолопоклонство се као грех до те мере критикује у апокрифним наративима да у апокрифу о Анастасији црноризици долази до критике хришћанског клера који практикује идолопоклонство: „То су они попови и ђакони или било који вишег чина, или који беху часни, а који се одметнуше од Христа уписавши се у таму адску и бездан, који са врачарима и онима који суседима стварају зла, и са другим злотворима пију и једу и поклањају се идолима и бесовима и од њих примају вечне муке и огањ” (Исто, 467). Идоли и бесови се у овом наративу изједначавају. У варијанти из Савине, штавише, користи се уместо израза бесови израз ђаволи, чиме се још једном потврђује апокрифна преференција да се појам идола у потпуности изједначи не само са нечистим духовима као нижом, потчињеном нечастивом силом већ и са самим ђаволом.

²⁸ Исто, 310.

²⁹ Засновано на другој глави Јеванђеља по Матеју.

³⁰ Томислав Јовановић, „Краћа верзија апокрифа *Повесј Афродитијана Персијанца*”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Народна библиотека Србије, Београд 2019.

знамењем Христа падају на тло указује на крај њиховог поштовања који се у овом наративу прихвата као нешто што је природно и подразумевано:

И дођоше сви у идолско светилиште. И како угледаше звезду над источником и венац са камењем и звездом, а идоле како леже на тлу, рекоше цару: „Божански и царски закон надвисује се, носећи лик земаљског и небеског цара, јер источник је корен, кћи Витлејемске земље, венац царски знак, а звезда је небеско чудотворно проповедање на земљи. Од Јуде је изникло царство које ће се одрећи јеврејске успомене. То што падоше богови на тло, то је приспело окончање њиховог поштовања, јер је дошао старији и достојнији части, пошто их оставља. Не оклевај сада, царе, него шаљи у Јерусалим и наћи ћеш Сина Сведржитеља телом, држаног телесним рукама женским.”³¹

У овом апокрифном наративу нема уобичајеног настојања да се истакне погрешност поштовања других богова, већ се инсистира на религијској смени, без додатних осуда. Ово је једини такав пример како у старозаветним, тако и у новозаветним апокрифима. У *Никодимовом јеванђељу* при опису суђења Исусу Христу пред Понтијем Пилатом придодат је један опис који нема упоришта у новозаветном предлошку. Наиме, у грчкој варијанти овог апокрифа описан је улазак Исуса Христа у дворану где су стајали идоли, који су се одмах претворили у прах:

И када ово рече цезар, и име Христово помену, наједном богови његови златни и сребрни и сви идоли који стајаху где цезар сеђаше, падоше сакрушивши се као прах. А цезар и сва војска његова и сви који сеђаху и стајаху околу ужасоше се и устрепташе, видевши изненада толику пропаст својих богова због имена Исусовог, које се у једном гласу изрече. И страх и трепет нападе на све људе и кнезове. И тако оде свако дому свом дивећи се ономе што се збило.³²

У овом примеру немамо уклапање паганских пракси у сврху најаве доласка Исуса Христа, као што је то био случај у *Сказанју Афродитијана Персијанца*. У овом случају претварањем идола у прах симболички се сугерише победа Исуса Христа, јер сама његова појава узрокује пропаст идола. Управа такав однос примећу-

³¹ *Апокрифи новозаветни*, 34.

³² Исто, 135.

јемо и у приказима реакције ђавола у присуству божијег сина, о чему се раније говорили.

У апокрифу *Дела айосџола Андреја и Маџеја* дат је јасан до-слован пример трећег типа приказа идола и његове функције. У њему се сфинга, као идол, обраћа Јеврејима и заступа моћ Исуса Христа које је сама свесна:

У тај час дође сфинга и, добивши глас људски, рече: „Ви, глупи синови јеврејски, којима прекипе слабост срца, те нас хоћете ослабити док говорите да је Бог човек! Он, који створи човека и удахну му живот у свему, и који говораше Авраму, заволе љубљеног сина његовог Исака, врати у земљу своју Јакова, и он је тај који ће живима и мртвима [судити], приређује велика чудеса онима који га славе и припрема муке онима који му не верују. Него, чујте мене, који вам као камен идолски говорим! Зар су боље светиње сабора вашег? Ми смо са светим именима, али онако како нам Бог даде. Саме идолске старешине, које служите у цркви, када се очистите за седам дана, због страха не улазите у цркву због имена које нам даде Бог! Ви макар и блуд што чините, узимате закон Божији и улазите међу народ, и чистите се, и славите и прљате речи Божије. Због тога вам говорим да су празне светиње сабора вашег, јер ће бити цркве са именом јединородног сина Божијег.”³³

Уколико узмемо у обзир последњи тип приказа идола, поставља се питање да ли можемо доводити приказ идола у везу са ђаволом и у таквом контексту. Сматрамо да се и приказ идола као духова који препознају силу Исуса Христа и од ње се склањају или јој се покоравају може довести у везу са приказима какве смо констатовали у новозаветним приказима егзорцизама које је изводио Исус Христос. У њима је јасно представљена одређена схема приказа у којој нечисти дух/ђаво препознаје Христа и признаје његову надмоћ, те има потребу да побегне и да се склони, али само уз његово допуштење, чиме се сугерише покорност и потчињеност његовој моћи. У том контексту, и трећи тип приказа „свесних” идола, чије је време прошло доласком хришћанства, може се довести у везу са својеврсним приказима ђавољег понашања и функционисања.

Сва три типа везивања идола за ђавоље дејство и обману сведоче о усложњавању и богаћењу описа лика ђавола и његових функција. Налазећи упориште како у старозаветном, тако и у новозаветном наративу, али и у различитим разматрањима источних

³³ Исто, 262–263.

и западних отаца на тему ђавола и његове природе, било је лако изједначити паганске богове и новог носиоца зла. Ми смо настојали да прикажемо обраду ове теме у српским средњовековним апокрифима желећи да укажемо на поетска осликавања овог специфичног односа који је, иако древан, доспео до српског књижевног средњовековља. Тиме указујемо и на потребу даљих истраживања и уочавања евентуалних утицаја на виђење везе јеретика и ђавола у српској оригиналној средњовековној књижевности.

Мср Исидора Ана Д. Стамболић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
Докторске студије
isidora.ana@gmail.com